

ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ

Lyazzat KALYBEKOVA*

Yerzhan KALMAKHAN**

Андатпа

Мақалада дінтану сараптамасы ұғымының теориялық тұжырымдары мен функционалдық механизмдерінің негізі қарастырылған. Аталған мәселені талдау үшін халықаралық тәжірибедегі дінтану сараптамасының ұғымы, мақсаты мен ғылыми әдістемелік негіздері жөніндегі негізгі ғылыми тұжырымдар сараланды. Отандық зерттеулерде аталған тақырып бойынша ғылыми мақалалар мен зерттеу жұмыстарының шектеулі саны аталған мәселенің өзектілігін, жүйелеу қажеттілігін айқындайды. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізу саласы жаңа бағыттардың бірі.

Ел аумағында он жеті жыл көлемінде жүзеге асырылып келе жатқан бұл сала заңды және жеке тұлғалар үшін мемлекеттік қызмет түрі болып табылады. Дінтану сараптамасының практикалық тұрғыдан барлық аспектілері мемлекет тарапынан заң шеңберінде айқындалған. Дегенмен, отандық деңгейде дінтану сараптамасының теориялық, ұғымдық категорияларын айқындау, негізгі ғылыми әдістерін жүйелеу мәселесі жолға қоюды қажет етеді. Себебі, халықаралық және отандық тәжірибені зерделеу барысында сараптаманың ғылыми негізде жүйеленген әдіснамасының жеткілікті деңгейде пысықталмағандығы айқындалды. Сарапшылардың басым бөлігі дінтану сараптамасының ғылыми негізделген және бейтараптылық қағидатының жеткілікті деңгейде сақталмағандығын алға тартуда. Мақалада дінтану сараптамасының концептуалды негіздері жүйеленіп, талданады, дінтану сараптамасының әдістемесі мен практикалық жүзеге асырылуының негізгі мәселелерін анықтаудың маңыздылығы негізделеді.

Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүргізіледі және оны жүзеге асыру механизмдері едәуір бірізділікке енгізіліп, жүйеленген. Дегенмен, жүзеге асыру барысында бірқатар мәселелер орын алуда: дінтану сараптамасының теріс қорытындысын алған материалдардың сот шешімімен тыйым салу тетіктерін оңтайландыру, діни мазмұндағы шет тіліндегі әдебиеттерге дінтану сараптамасын жүргізу қажеттілігі мәселесі, діни бірлестіктің қызметін жүйелі талдау, заңға қайшы тұстарын айқындау мақсатымен дінтану сараптамасын сапалы тұрғыда жүзеге асыру мәселесі. Аталған мәселелер теориялық және ғылыми тұрғыдан халықаралық тәжірибені, елде қалыптасқан заңнамалық шешімдерді талдауды, сараптауды

* Lecturer, Nour Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty/Kazakhstan, l.kalybekova@inbox.ru.

** Assoc Prof., Nour Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty/Kazakhstan, kalmakhanyerzhan@gmail.com.

қажет етеді, сонымен қатар, дінтану сараптамасын жүзеге асырудың тиімді жолдары мен әдістерін қарастыру зерттеу жұмысының мақсаты болып табылады.

Кілт сөздер: дінтану сараптамасы, ғылыми бейтараптылық, діни қызмет, діни сенім бостандығы, діни экстремизм.

METHODOLOGICAL BASIS AND PRINCIPLES OF THE EXPERTISE OF RELIGION STUDIES

Abstract

The article deals with the main theoretical issues and functional mechanisms of the concept of religious studies expertise. To analyze this issue, the main scientific conclusions about the concept, goals and scientific and methodological foundations of religious studies expertise in international practice were differentiated. The limited number of scientific articles and research papers on this topic in domestic research determines the relevance of the identified problem and the need to systematize this area. Today, in the Republic of Kazakhstan, the field of religious studies expertise is one of the new directions.

This area, implemented in the country for more than seventeen years, is a public service for legal entities and individuals. The practical aspects of the implementation of religious studies expertise are determined by the state within the framework of legislation in the field of religion. However, at the domestic level, it is necessary to solve the problem of determining the theoretical and conceptual categories of religious studies expertise, systematizing the main scientific methods. Since, in the course of studying foreign and domestic experience, it was found that the methodology for conducting religious expertise has not been developed at a sufficient level. Most experts argue that the principles of scientific character and academic neutrality are not sufficiently respected during the preparation of the conclusions of religious studies expertise. The article systematizes and analyzes the conceptual basis of religious expertise, substantiates the importance of determining the main issues of methodology and practical implementation of religious expertise.

In the Republic of Kazakhstan, the expertise of religious studies is carried out at the state level, and the mechanisms of its implementation have been introduced and systematized. However, there are a number of problems in the course of implementation: optimization of the mechanisms of banning by court decision of the materials that have received a negative conclusion of the religious studies expertise, the issue of the need to conduct the religious studies expertise of the foreign language literature with religious content, systematic analysis of the activities of the religious association, implementation of the religious studies expertise in a qualitative manner with the aim of identifying the points that are contrary to the law. implementation problem. These issues require the analysis of international experience, legislative decisions established in the country from a theoretical and scientific point of view, and also, the purpose of the research is to consider effective ways and methods of religious studies expertise.

Keywords: Religious expertise, scientific neutrality, religious activity, freedom of religion, religious extremism.

DİN BİLGİSİ EKSPERTİZİNİN METODOLOJİK TEMELLERİ VE İLKELERİ

Özet

Makalede din bilimleri uzmanlığı kavramının teorik sonuçlarının temelleri ve işlevsel mekanizmaları ele alınmaktadır. Bu konuyu analiz edebilmek için uluslararası uygulamada teolojik uzmanlığın kavramı, amacı ve bilimsel metodolojik temellerine ilişkin temel bilimsel bulgular seçildi. Yurt içi araştırmalarda söz konusu konuya ilişkin bilimsel

makale ve araştırma çalışmalarının sınırlı sayıda olması, bu konunun önemini ve sistematizasyon ihtiyacını belirlemektedir. Bugün Kazakistan Cumhuriyeti'nde din bilimleri uzmanlığı alanı yeni yönelimlerden biridir.

On yedi yılı aşkın bir süredir ülkede uygulanan bu alan, tüzel kişilere ve bireylere yönelik bir kamu hizmeti şeklindedir. Bilimleri uzmanlığının alt yapısı tüm yönleri, hukuk çerçevesinde devlet tarafından belirlenmektedir. Ancak ulusal düzeyde dini araştırmalar uzmanlığının teorik ve kavramsal kategorilerinin tanımlanması, temel bilimsel yöntemlerin sistematize edilmesi sorununun çözülmesi gerekmektedir. Bunun nedeni, uluslararası ve yurt içi deneyimlerin incelenmesi sırasında, bilimsel temelde sistematize edilen bilirkişilik metodolojisinin yeterli düzeyde geliştirilmediğinin tespit edilmesidir. Uzmanların çoğunluğu, din araştırmalarının bilimsel temelli ve tarafsız olması ilkesine yeterince saygı gösterilmediğini ileri sürüyor. Makale, teoloji uzmanlığının kavramsal temellerini sistematik hale getirmek ve analiz etmek; metodolojinin temel sorunlarının belirlenmesinin ve teoloji uzmanlığının pratik uygulamasının önemini vurgular.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde din bilimleri incelemesi devlet düzeyinde yapılmakta, uygulama mekanizmaları daha tutarlı ve sistemli hale getirilmektedir. Ancak uygulama sırasında bir takım sorunlar ortaya çıkmaktadır: din uzmanı muayenesinden olumsuz sonuç alan materyallerin mahkeme kararıyla yasaklanmasına yönelik mekanizmaların optimizasyonu, din uzmanı muayenesinin yabancı dilde yapılmasının gerekliliği sorunu, dini derneklerin faaliyetlerinin sistematik analizi, mevzuatın uygulanması sorununun ihlal edildiğine dair işaretlerin belirlenmesi amacıyla yüksek kalitede bir dini inceleme yapılması. Bu problemler, uluslararası tecrübenin, ülkede kabul edilen mevzuat kararlarının teorik ve bilimsel açıdan incelenmesini ve incelenmesini gerektirir ve çalışmanın amacı, din bilimleri incelemesinin etkili yol ve yöntemlerini ele almaktır.

Anahtar kelimeler: Dini araştırmalar uzmanlığı, bilimsel tarafsızlık, dini hizmet, dini inanç özgürlüğü, dini aşırılık.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРИНЦИПЫ РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Аннотация

В статье рассматриваются основные теоретические вопросы и функциональные механизмы концепции религиоведческой экспертизы. Для анализа данного вопроса были дифференцированы основные научные выводы о понятии, целях и научно-методологических основаниях религиоведческой экспертизы в международной практике. Ограниченное количество научных статей и исследовательских работ по указанной теме в отечественных исследованиях определяет актуальность обозначенной проблемы и необходимость систематизации данной сферы. На сегодняшний день в Республике Казахстан область религиоведческой экспертизы является одним из новых направлений. Данная сфера, реализуемая на территории страны более семнадцати лет, является государственной услугой для юридических и физических лиц. Практические аспекты осуществления религиоведческой экспертизы определяются государством в рамках законодательства в сфере религии. Однако на отечественном уровне необходимо решить проблему определения теоретических и концептуальных категорий религиоведческой экспертизы, систематизации основных научных методов. Так как, в ходе изучения зарубежного и отечественного опыта было установлено, что методология проведения религиоведческой экспертизы не разработана на достаточном уровне. Большинство экспертов утверждают, что во время подготовки заключений религиоведческой экспертизы недостаточно соблюдаются принципы научности и академической нейтральности. В статье систематизирована и проанализирована понятийная основа

религиоведческой экспертизы, обосновывается важность определения основных вопросов методологии и практической реализации религиоведческой экспертизы.

Ключевые слова: *религиоведческая экспертиза, научная нейтральность, религиозная деятельность, свобода вероисповедания, религиозный экстремизм.*

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының дін саласындағы ұстанымы – азаматтардың діни сенім бостандығын қамтамасыз етуге, діни бірлестіктердің заң талаптарын сақтауына, қоғамға теріс идеологияның енуіне тосқауыл қоюға, діни экстремизм мен діни алауыздықтың алдын алуға бағытталған. Дін саласындағы бұл бағыттарды реттеуде және жүзеге асыруда мемлекет тарапынан заң жүйесі қалыптасып, бірқатар мемлекеттік маңызы бар тұжырымдамалар, бағдарламалар мен жобалар жүзеге асырылуда. Осы тәрізді мемлекеттік қызметтердің бірі – дінтану сараптамасы болып табылады. Дінтану сараптамасы елімізде 2007 жылдан бастап жүзеге асырылады және бірінші кезекте Қазақстан Республикасында діни бірлестіктерді, шетелдік миссионерлерді тіркеу барысында олардың ұсынған діни мазмұндағы ақпараттар мен материалдарының мазмұнында ҚР Конституциясына, ҚР *Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы, Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы, Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы* және т.б. Заңдарына қайшы белгілердің болуын не болмауын анықтауға бағытталған. Яғни, дінтану сараптамасының нәтижесіне байланысты діни бірлестіктің ел аумағында діни қызметпен айналысуы үшін мемлекеттік тіркеуден өту процесі жүргізіледі.

Қазақстандағы қазіргі уақытта қалыптасқан діни ахуалға сәйкес, дінге қызығушылық білдіретін азаматтар, әсіресе жастар саны күрт өсуде. Әлбетте, имандылық жолына, адамгершіліктің ізгі үлгілеріне бет алып, рухани бағытқа түскен азаматтар санының ұлғаюы қоғамдық тұрғыдан алып қарағанда маңызды үрдіс болып табылады. Мәселе – дәстүрлі дін шеңберінен шықпай, бағытын дұрыс арнадан тауып, жат ағымдардың шырмауына түсіп қалмауында. Кез-келген адам өзін алаңдататын, қызықтыратын мәселені іздегенде айналасындағы адамдармен қатар, ақпарат алатын дерек көздерін іздейтіндігі анық. Осылайша, еліміздің аумағында діни әдебиеттерге, материалдарға сұраныс күрт өсуде. Сұраныспен қатар, әр түрлі радикалды, теріс ағымдар да өз идеологияларын бірінші кезекте баспа материалдары мен ғаламтор арқылы кеңінен таратуы белең алған. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, діни сауаты жоқ адамдар, діни білім алғысы келген жастарымыздың осы тәрізді материалдарды оқу арқылы теріс жолға түсіп кету қаупі өте үлкен. Осындай әдебиеттер арқылы діни білім алып,

көзқарасын түбегейлі өзгертіп алған азаматтар көп. Сондықтан, дінтану сараптамасын жүргізу арқылы ондай әдебиеттерді айқындап, олардың таралуына шектеу қоюға мемлекет те, ғылыми қауымдастық та мүдделі.

Бүгінгі таңда дінтану сараптамасын жүргізу саласы мемлекет тарапынан жүйелендірілген, өзіндік алгоритмі мен механизмдері қалыптасқан мемлекеттік қызмет көрсету түріне жатады. Дінтану сараптамасын жүргізу үшін заңды тұлғалар санатындағы діни бірлестіктер, кітапхана қорлары, дүкендермен қатар, жеке пайдалану үшін діни мазмұндағы әдебиет пен материалдарды тексеруден өткізгісі келетін жеке тұлғалар да дін саласындағы Уәкілетті органға өтініш бере алады. Мемлекет тарапынан бұл саланың құқықтық негіздері айқындалғанымен, Қазақстан Республикасында ғылыми зерттеу саласында бұл саланың теориялық, әдістемелік негіздері толыққанды ғылыми деңгейде аз зерттелген. Яғни, ғылыми зерттеу формасы ретінде дінтанулық сараптама жүргізудегі қиындық туғызатын негізгі мәселелерді анықтау, сараптаманың тиімді ғылыми әдістерін, функцияларын ортақ ғылыми бірлілікке келтіру аса маңызды болмақ.

Осы мақсатта, ғылыми мақаланың нәтижелілігіне қол жеткізу үшін төмендегі міндеттер алға тартылады:

- *дінтану сараптамасы* категориясының теориялық және құқықтық анықтамасын айқындау;
- жалпы дінтану ғылымы саласындағы дінтану сараптамасын жүргізудің ерекшеліктеріне талдау жүргізу;
- Қазақстан Республикасындағы дінтану сараптамасын жүргізудің динамикасына талдау жүргізу;
- жинақталған ақпарат, жүргізілген талдау негізінде елде дінтану сараптамасын жүргізудің нәтижелі тетіктерін айқындау.

1. ЗЕРТТЕУ ТАҚЫРЫБЫНА ҚАТЫСТЫ БІЗГЕ ДЕЙІНГІ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ӘДЕБИЕТТІК ШОЛУ

Қазіргі уақытта дін саласында дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз ету қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты реттеуге мүмкіндік беретін аса маңызды сұранысқа ие болып тұрған құқықтық құрал болып табылады. Сол себепті, Қазақстан Республикасындағы дінтану сараптамасын жүргізудің құқықтық, практикалық аспектілеріне тоқталмас бұрын, бұл саланың теориялық тұрғыдан негізгі мақсаты мен қызметін қарастырған жөн. Егер, сараптама сөзінің этимологиясын қарастырар болсақ, *сараптама* (фр. expertise,

латын тілінде *expertus* – тәжірибелі) дегеніміз – шешімі ғылым, өнер, техника және өзге салаларда арнайы біліктілікті қажет ететін мәселелерді сарапшының (маманның) зерттеуі (Ожегов Сергей, 2012: 639).

Теориялық негізде алып қарағанда, сараптамаға қатысты заңнамалық, құқықтық анықтамаларды есептегенде, оған берілген ортақ ғылыми анықтама айқындалмаған деуге болады. Себебі, жалпы дінтану сараптамасын жүргізу қызметі тек бірнеше мемлекеттерде жүзеге асырылады: Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Өзбекстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы. Ал, Еуропа, АҚШ және өзге шетелдік мемлекеттерде дінтану сараптамасы ұғымы басқа функционалдық қызметке ие. Сондықтан, дінтану сараптамасының теориялық ұғымын осы қызметпен айналысатын мемлекеттердегі сарапшылардың тұжырымдары арқылы айқындауға болады.

Андрей Забияко қазіргі дінтану саласының негізгі мәселелері туралы қарастыра келе, сараптама саласы өзекті әрі маңызды саланы құрайтынын алға тартқан. Себебі, сараптамаға алынған материалдарды зерттеу, эмпирикалық берілгендерді талқылау әдістері, негізделген қорытындылар әзірлеу сарапшылар қауымдастығында қатаң ғылыми негізде жүргізілуі тиіс. Дінтанудың іргелі және қолданбалы салаларын дамыта келе, оның ғылыми білімдер жүйесі ретінде дәрежесін дамытуға және сақтауға болады. Зерттеушінің тұжырымы бойынша дінтанудың іргелі саласы теориялық, ғылыми негізделген болса, дінтанудың қолданбалы саласы ретінде дінтанулық сараптаманы айтуға болады, ал ол өз кезегінде сарапшының субъективті пікіріне тәуелді болып қалатын жағдайлар орын алуда (Забияко, 2019: 47-64). Дінтану сараптамасына қатысты берілген теориялық тұжырымдарды айқындау мақсатында бірнеше зерттеушілердің сараптамаға қатысты берген анықтамаларына тоқталып өтуге болады.

Ал Алексей Разуваевтың берген анықтамасы бойынша, *сараптама* дегеніміз – жағдайларды анықтау мақсатымен, мүдделі тараптардың тапсырмасы бойынша жүргізілетін және арнайы біліктілікті қажет ететін зерттеу болып табылады (Разуваев, 2006: 9). Мұндай зерттеудің нәтижесі бойынша қорытынды беріледі.

Елена Рафаиловна Россинская кез-келген сараптама ғылым және техниканың нақты салаларындағы мәліметтерді сараптауға қажетті талаптармен белгіленетін ережелерге сәйкес жүргізілетін қолданбалы зерттеу болып табылады деп есептейді. Бұл Ресей сарапшыларының дінтану сараптамасына берген анықтамалары (Россинская, 2005: 21).

Өзбекстан Республикасында да дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылады. Өзбекстан тәжірибесінде дінтанушылар Өзбекстан мұсылмандары діни

басқармасының пәтуа бөлімінің сарапшы теологтарымен бірге дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз етеді. Олар діни мазмұндағы материалдарды қолданыстағы заңнамаға қайшы келетін элементтердің мазмұнын, ауытқулардың немесе діни нормаларды бұрмалаудың бар-жоғын тексереді (Тулеметова, 2022: 128-134).

Мұнан басқа дінтану сараптамасы ұғымының теориялық және құқықтық анықтаумен қатар, осы саладағы негізгі мәселелер бағытын айқындауға болады. Мәселен, ресейлік зерттеушілердің пікірінше, дінтану сараптамасы мемлекеттік және конституциялық қауіпсіздікті сақтау мақсатымен жүзеге асырылғанымен, көп жағдайда сол Конституциямен бекітілген діни сенім бостандығын шектейді және мемлекеттік деңгейде жүргізілетін дінтану сараптамасының мемлекет тарапынан реттеу механизмдері тиісті деңгейде ұйымдастырылмаған. Ал, дұрыс бағытта регламенттелген жұмыстың жүргізілмеуі керісінше діни экстремистік мазмұндағы әдебиеттердің геометриялық прогрессияда көбеюіне алып келеді (Герасименко және б.: 2014: 11-13).

Сондай-ақ, осы саладағы мәселелердің қатарына сарапшылардың құрамы мен олардың біліктілігі туралы мәселе жиі қозғалады. Бұл жерде де дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық және ғылыми әдістерінің негізделмеуі, әр сарапшының субъективті негізде қорытынды жасауы және т.б. мәселелер кей жағдайда дінтану сараптамасы қорытындысының біржақты болуына әкеліп соғады (Чернышкова және б. 2017: 202). Осы тұрғыда, сарапшылардың біліктілігі қатарына олардың дін саласындағы арнайы білімі мен біліктілігі, тәжірибесі болуымен қатар олардың ешқандай діни конфессия өкілі болмауы аса маңызды. Себебі, сарапшы ретінде тартылған дін өкілдері өз діни сенімдеріне қатысты бейтарап шешім шығармай, біржақты сараптама қорытындысын беруі ықтимал. Бұл жағдай ресейлік тәжірибеде жиі кездеседі. Ресейлік сарапшылар мұндай жағдайдың орын алуына елде тиісті талаптарды белгілейтін заңнаманың болмауы деген тұжырымды алға тартуда.

Қазақстан Республикасында сарапшылар ретінде діни бірлестіктер өкілдері тартылмайды және сарапшыларға қойылатын талаптар арнайы нормативтік құжатпен бекітілген. Сондықтан, сараптама қорытындысына қатысты діни өкілдер біржақты қорытынды беруі мүмкін деген мәселе жоқ. Дегенмен, отандық деңгейде дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық негіздерін айқындау, тиімді әдіснама жүйесін әзірлеу мәселесі өзекті болып табылады.

Жоғарыда ескерілгендей, әлемдік өзге шет мемлекеттерінде дінтану сараптамасы ұғымы басқа функционалдық қызметке ие. Атап айтқанда, дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде

жүргізілетін қызмет қатарына жатпайды. Дінтану сараптамасы нақты бақылау, этнографиялық зерттеулер, эмпирикалық тәжірибелер, діни мазмұндағы мәтіндерге герменевтикалық талдау жүргізу арқылы белгілі бір діни ұйымдарға, халықтардың ұстанған діни сенімдеріне қатысты дінтанулық зерттеу жүргізуге негізделген (Hartikainen, 2019: 815-829). Жоғарыда дін өкілдерін сарапшы ретінде тарту бірқатар қиындықтар туғызса, шетелдік сараптама ұғымында керісінше дін өкілін тарту арқылы сол дін туралы жан-жақты зерттеу жүргізуге мүмкіндік бар. Сонымен қатар, көп жағдайда шет елдерінде діни мазмұндағы баспа және ғаламтор материалдарына контент-талдау әдісін қолдану арқылы дінтанулық сараптама, талдау жүргізіледі.

Дінтану сараптамасына қатысты халықаралық тәжірибені қарастыра келе, аталған салаға қатысты екі негізгі бағытты атауға болады:

1) сарапшылардың дінтану сараптамасын нақты нысанға (діни ұйым, топтар, діни мазмұндағы материалдар) ғылыми зерттеу жұмысы ретінде жүргізуі, бұл ретте, жүргізілген зерттеулерде дінтанулық әдістер қолданылады; Мысалы, D. Poling, Evelyn Evans өздерінің *Діни сенім, ғылыми сараптама және халықтық экология* (Religious Belief, Scientific Expertise And Folk Ecology) тақырыбындағы мақаласында белгілі бір топ өкілдері арасында олардың креационизмге және адамзат жаратылысындағы табиғи күштерге қатысты сараптама жүргізіп зерттеген (Poling, Evans, 2004: 485). Яғни, аталған жұмыс барысында белгілі бір құбылыстарға діндарлардың қатысуымен нақты зерттеу жұмысы жүргізілген және ол сараптама ретінде рәсімделген.

2) сарапшылардың зерттеу жұмыстарында дінтану сараптамасын белгілі бір конфессияның өкілдері немесе басшыларының *сарапшы* ретінде болуы, яғни академиялық емес діни сараптаманың жүзеге асырылуы (Souza, Legare, 2011: 146-153).

Осылайша, халықаралық тәжірибеге сай дінтану сараптамасының теориялық негізі көп жағдайда бір, тек оның практикалық деңгейде қолданылу ерекшеліктері әртүрлі. Теориялық тұрғыдан алғанда, зерттеушілердің сараптамаға қатысты берген тұжырымдарына сәйкес, дінтану сараптамасының айқындаушы белгілерін атап өтуге болады. Дінтану сараптамасының басты шарты – оның тәуелсіз және қатаң ғылыми сипатта болуы (Петрова және б. 2017: 72). Ал бұл өлшемдерге қол жеткізу үшін белгілі бір әдістемелік стандарттарға жүгіну қажет болады. Бұл стандарттар әрине дінтану ғылымының шеңберінде пайда болған. Жалпы дінтану Батыс Еуропада ХХ ғасырда қалыптасып дін туралы ғылыми зерттейтін салаға айналды, сонымен қатар, өзінің нысанын әлеуметтану, психология, тарих, этнология, антропология тәрізді ғылымдардың әдістерін қолдану арқылы зерттейді. Осы ретте, дінтану сараптамасын жүргізу

талаптарын жасақтау барысында да жалпы дінтану пәнінде қолданылатын жалпы ғылыми әдістер қолданылады.

2. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Қазақстанда дінтану сараптамасын жүргізу ең алғашқы рет 2007 жылы басталған. Дінтану сараптамасын жүргізу Қазақстан Республикасы Үкіметінің *Дінтану сараптамасын жүргізу ережесін бекіту* туралы 2007 жылғы 30 қаңтардағы № 70 қаулысына сәйкес жүзеге асырылды. Аталған қаулыға сәйкес бұрын Әділет министрлігінің, кейін Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті дінтану сараптамасын жүргізді. Қазіргі уақытта, министрінің *Дінтану сараптамасын жүргізу қағидаларын бекіту* туралы ҚР Мәдениет және спорт 2014 жылғы 30 желтоқсандағы № 162 бұйрығына сәйкес дінтану сараптамасы жүргізіледі (Өбдірасылқызы А., 18.05.2023).

Қазақстан Республикасының 2011 жылдың 11 қазандағы *Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы* заңы қабылданып, онда *Дінтану сараптамасы* арнайы жеке баппен енгізіліп, қағидалары мен тәртіптері белгіленген. Аталған Заңның 6-бабының 1-тармағына сәйкес Уәкілетті орган келесі негіздер бойынша дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз етеді:

- 1) жеке және (немесе) заңды тұлғалардың уәкілетті органға өтініштері;
- 2) Қазақстан Республикасы ұйымдарының кітапхана қорларына, сондай-ақ уәкілетті органға діни әдебиеттің, діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдардың келіп түсуі;
- 3) жеке тұлғалардың миссионер ретінде тіркеу және діни бірлестіктерді тіркеу туралы өтініші;
- 4) жеке өзі пайдалануға арналған материалдарды қоспағанда, діни мазмұндағы ақпараттық материалдардың әкелінуі;
- 5) уәкілетті орган басшысының бұйрығы. Дінтану сараптамасының объектілері діни бірлестіктердің құрылтай құжаттары, діни мазмұндағы құжаттар (діни бірлестіктердің құрылымын, діни ілімінің негіздерін, діни тәжірибесін айқындайтын құжаттар, сондай-ақ діни қызметтің нысандары мен әдістерін сипаттайтын құжаттар), діни білім беру бағдарламалары мен діни мазмұндағы ақпараттық материалдар мен әдебиет және діни мақсаттағы заттар болып табылады. Заңның 6-бабының 3-тармағына сәйкес дінтану сараптамасын жүргізетін тұлғалар дінтану саласында арнайы білімі бар адамдар, қажет болған жағдайда мемлекеттік органдардың

өкілдерін және өзге мамандарды тарту арқылы жүргізіледі (*ҚР Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Заңы*).

Көріп отырғанымыздай, егер діни бірлестіктердің қызметтері барлық құқықтық талаптарға сәйкес келсе оларға Қазақстан Республикасында өз қызметтерін еркін жүзеге асыруына заңнамалық тұрғыдан үлкен мүмкіндіктер берілген. Егер салыстырмалы түрде қарастыратын болсақ өзге елдерге қарағанда, ел аумағында дінтану сараптамасын жүргізу ауқымы өте кең. Дінтану сараптамасы діни бірлестікті тіркеу кезінде және олардың қатарындағы діни миссионерлердің діни қызмет барысында қолданатын әдебиеттері сараланады. Діни қызмет барысында қолданылатын барлық діни мазмұндағы баспа және электрондық материалдары тексеріледі.

Дінтану сараптамасын жүргізу тәртібіне сәйкес сараптама Уәкілетті органға материалдардың келіп түскен уақытынан бастап он жеті күнтізбелік күн ішінде жүргізіледі. Сараптама объектілері бойынша Уәкілетті орган сарапшыны (сарапшыларды), мемлекеттік органдардың өкілдері және басқа мамандарды тарту арқылы тағайындайды. Уәкілетті орган сарапшыға (сарапшыларға) объект бойынша сараптама жүргізу үшін сұрақтар тізбесін ұсынады.

Сарапшының жасаған сараптама қорытындысы негізінде Уәкілетті орган Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес діни бірлестікті мемлекеттік тіркеу (қайта тіркеу) туралы тиісті шешім қабылдайды. Жүргізілген дінтану сараптамасының қорытындысы негізінде Уәкілетті орган Қазақстан Республикасының аумағында миссионерлік қызмет атқарушы Қазақстан Республикасының азаматтарын, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғаларды миссионер ретінде тіркеу (қайта тіркеу) туралы тиісті шешім қабылдайды (Арыстанбекұлы Н., 2022: 20).

Жоғарыда келтірілген заңнамалық, құқықтық нормалар Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізудің негізгі заңнамалық іргетасы болып табылады.

Бүгінгі күнге дейін дінтану сараптамасы бойынша нормативтік-құқықтық актілерге қосымша, Уәкілетті орган бұйрығымен бірнеше бұйрықтар бекітілген, олар *Дінтану сараптамасын жүргізу туралы мемлекеттік қызмет стандарты*, *Дінтану сараптамасын жүргізу туралы мемлекеттік регламент*, *Дінтану сараптамасын жүргізетін сарапшыларды іріктеу жөніндегі нұсқаулық*, *Сарапшылық топтар туралы ереже*, *Дінтану сараптамасы қорытындыларының үлгілері*.

Уәкілетті орган тарапынан 26 000 діни мазмұндағы әдебиеттерге дінтану сараптамасы жасалды, оның 324 теріс қорытынды туралы ұсыныс берілген. Діни бірлестіктердің 910 жарғысына дінтану сараптамасы жүргізіліп, оның 21-не дінтану сараптамасының теріс қорытындысы берілген (ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің ресми сайты, 2013: 18.05.2023).

Дінтану сараптамасы бірлестіктерді діни немесе діни емес деп тануда және олардың жүзеге асырып отырған діни тәжірибесіндегі діни сенім негіздерінің сәйкестігін тексеруде маңызды, кейде шешуші рөл атқарады. Бұған дәлел ретінде, соңғы жылдары Қазақстанда діни негізде бірнеше рет қылмыстық, террористік әрекеттердің орын алуын атап айтуға болады.

Дін саласындағы Уәкілетті орган ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитетінің ресми мәліметтеріне сәйкес, Дін істері комитетінің ресми мәліметтеріне сәйкес, 2014 жылы 3419 нысанға, 2015 жылы 2867 нысанға, 2016 жылдың бірінші тоқсаны бойынша 449 нысанға, 2017 жылы – 4332 материалға, 2018 жылдың 9 айында 3790 материалға, 2020 ж. 1779 материалға (122 теріс, 1388 оң), 2021 ж. 362 оң сараптама қорытындысы берілген, 2022 ж. 710 материалға оң қорытынды берілсе, 2023 ж. I тоқсанындағы мәліметке сәйкес, 490 материалға дінтану сараптамасы жүргізіліп, 312 оң, 96 материал теріс қорытынды алған (Калыбекова, 2023: 20).

Бүгінгі таңда дінтану сараптамасы жоғарыда келтірілген құқықтық құжаттар негізінде жүзеге асырылады. Сонымен қатар, жоғарыда келтірілген нормативті-құқықтық актілермен қатар, діни мақсаттағы заттарды айқындау мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 6 сәуірдегі №174 қаулысымен *Қазақстан Республикасының әділет органдарында тіркелген діни бірлестіктер әкелетін, қосылған құн салығынан босатылатын діни мақсаттағы заттардың тізбесін және оларды іріктеу өлшемшарттарын бекіту туралы* құжат қабылданған. Көп жағдайда азаматтар діни мақсаттағы заттарды айқындауда қиындықтарға тап болып жатады, яғни, кейде адамдар ескерткіштер, кішкентай базарлықтар мен жәдігерлерді дінтану сараптамасына тапсыру қажет пе қажет емес пе айқындай алмай жатады, бұл жағдай көбінесе шекарадан өту кезінде орын алады. Сондықтан, заңнамада не болмаса дінтану сараптамасын жүргізу қағидаларында діни мақсатта қолданылатын заттардың нақты аталымдары берілмегендіктен азаматтарда түсінбеушілік туып жатады. Ел азаматтарының хабардар болуы үшін, аталған құжатқа сілтемені *Дінтану сараптамасын жүргізу қағидалары* құжатында, не болмаса *Дінтану сараптамасын жүргізу* мемлекеттік қызмет көрсету құжатында көрсеткен жөн.

Дінтану сараптамасының жүзеге асырылуын реттейтін Қағидалардың 4-тарауы, 7-тармағының 4-тармақшасына сәйкес ұсынылған материал шет тілінде болған жағдайда, оның мемлекеттік не орыс тілдеріндегі нотариалды куәландырылған тентүпнұсқалы аудармасы беріледі. Ресей Федерациясының 2009 жылғы 17 наурыздағы № 234 Үкімет қаулысымен бекітілген *Мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібі туралы* құжатында мұндай мәселелер қарастырылмаған. Мұның себебі, Ресейде дінтану сараптамасын жүргізу діни бірлестіктер мен ұйымдарды тіркеу үшін ғана жүргізілгендіктен болуы мүмкін (Разуваев, 2006: 37). Қазақстан Республикасында тек қана діни бірлестіктерді тіркеу үшін емес, ел аумағына миссионерлік қызметті атқаруға келетін діни өкілдердің ұсынатын құжаттары мен діни мазмұндағы кітаптары мен материалдарына, кітапхана қорларындағы материалдарға, жеке өзі пайдалануға арналған материалдарды қоспағанда, өзге елдерден әкелінетін діни мазмұндағы ақпараттық материалдарға сараптама жүргізіледі. Бұл жерде салыстырмалы тұрғыда қарағанда, Ресей мемлекетіне қарағанда Қазақстанда дінтану сараптамасын жүргізу ауқымы кең. Бұл ретте Қазақстанға өзге елдерден әкелінетін шет тіліндегі діни мазмұндағы материалдарға қатысты мәселе туындап жатады. Мұндай кітаптарды әкелуші тараптар олардың түпнұсқасынан аударма жасатуға мүмкіндігі болмай жатады. Тек шет тіліндегі канондық кітаптарға Уәкілетті органнан қысқаша анықтама алу арқылы елге кіргізуге рұқсат алуға болады. Бұл жерде жан жақты талдау жасауды қажет ететін мәселе бар, Қағидаларда бекітілген шет тіліндегі кітаптарға қатысты Қазақстанның ұстанымын әрі қарай ұстану не болмаса Ресей Федерациясында тиісті нормативтік құжаттарында ресми тұрғыда көрсетілмесе де діни мазмұндағы материалдар қандай тілде келіп түссе де оған дінтану сараптамасын жүргізетіні тәрізді бұл нормаларды қайта қарастыру. Дегенмен, іс жүзінде қарастыратын болсақ, азаматтар мұндай материалдарды жеке өзі пайдалануға арналған деп те ел аумағына кіргізе алады. Сондықтан, толыққанды оларға бақылау жүргізу мүмкін болмай қалады.

Қазіргі уақытта өте өзекті болып отырған мәселе, ғаламтор желісінде таратылатын материалдарға, әлеуметтік желілер арқылы жүзеге асырылатын идеологиялық ақпараттар, парақшаларға дінтану сараптамасын жүргізу. Әлбетте, Уәкілетті орган тарапынан бұл салаға да ден қойылып, барлық ғаламтор материалдарына сараптама жүргізіліп, жүйелі түрде мониторинг жүргізіліп отырады. Жыл сайын шамамен 10 мыңнан астам материалдар мен ғаламтор контенттеріне сараптама жүргізіліп отырады.

Қазіргі уақытта күннен күнге әлеуметтік желілер, ғаламтор қолданушылар санының күрт ұлғаюына қатысты заңға қайшы діни мазмұндағы ғаламтор желілері мен сайттарына жедел түрде тыйым салып, жабу бойынша тиімді тетіктер мен механизмдерді қарастыру қажет. Бұл үшін, біріншіден, шетелдік тәжірибені зерделеп, тиімді әдістерді іздестіру қажет, екіншіден, қарапайым халықтың, әсіресе жастардың діни сауаттылығын арттыру, дәстүрлі діннен хабары бар жастар мұндай күмәнді сайттар мен әлеуметтік парақшаларды бірден танып айыра білуі керек.

Бұл ретте, азаматтарымыздың діни сауаттылығын арттыру мақсатында дін саласындағы Уәкілетті органның ресми ғаламтор сайтына діни материалдар туралы ақпаратты толыққанды беріп отыру қажет. Яғни, тыйым салынған материалдар тізбегі, ҚР Бас Прокуратурасымен тыйым салынған экстремистік материалдар тізіміне сілтеме де осы сайтта жарияланып отыруы тиісті.

Дінтану сараптамасының басты мақсаты сараптама нысандарының мазмұны ҚР Заңнамасына қайшы келмеуін анықтау екендігін жоғарыда қарастырған болатынбыз. Діни ілімнің белгілеген ережелері де мемлекеттің заңнамасына қайшы болмауы керек. Сонымен қатар, бұл жерде сарапшының алдында діни бірлестіктер қызметінің, белгілеген ережелерінің мазмұнын тек заңнама шеңберінде тексеру жеткіліксіз. Сарапшы діни бірлестіктің мақсаттары мен культтік ерекшеліктерінен заңға қайшы белгілерін таппаса да, олардың әлеуметтік тұрғыдан зиянсыздығын, олардың діни көзқарастарының ізбасарларына немесе қоғамның өзге де мүшелеріне кері әсері болуы мүмкіндігін саралап, анықтай алу қажет. Себебі, сарапшының осындай мұқияттылығының арқасында мамзұнында экстремизм белгілері бар материалдарды айқындау мүмкін болады. Сарапшы өзіне қойылған әр сауалды аса дайындықпен, толық білім әлеуетін пайдалану арқылы жауап беруі тиісті.

Сараптама жүргізу барысында сарапшы, мәтіндердің мазмұнында экстремистік мазмұндағы белгілер бар не жоқтығын айқындауға мүмкіндік болады.

3. ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

XIX-XX. ғғ. пайда болып, физикадағы дағдарыс нәтижесінде микроәлем деңгейінде, оның ішінде кванттық механикадағы жаңалықтардың салдары ретінде қалыптасқан классикалық емес ғылым субъектінің танымдық қабілеттеріне негізделеді. Осының нәтижесінде, субъектінің объекті әлеміне енуі орын алып, заттар мен қабылдаудың, тіл мен ортаның барабарлық идеялары XX ғ. көптеген философиялық тұжырымдардың арасында өзекті бола бастайды. Танымдық қызметтегі субъектінің эмансипациясы жалпы субъектілікке

қатысты қызығушылықты тудырды, әлеуметтік кеңістіктегі индивидтердің өзарабайланысы *Мен* және *Ол* мәселесінің өзектілігін арттырды, осылайша тұлғааралық қарым-қатынас үлгілері қалыптасып қойған жоқ, әлеуметтік топтар мен жүйелердің, оның ішінде діни топтардың өзарабайланысының реттелуіне түрткі болды.

Заманауи ғылым дамуындағы 1970 жылдары басталған ғылымның постклассикалық кезеңі әр түрлі ғылыми бағыттардың интеграциясымен, ғылыми зерттеулердің пәнаралық сипатымен ерекшеленді. Себебі, ғылымның компьютерленуі, ақпаратты жинақтау мен сақтаудың жаңа әдістерінің пайда болуы ғылыми сұрақтарды әр түрлі ғылым салаларының білімін кешенді түрде пайдаланбай, зерттелуші жүйелердегі адамның орны мен рөлін ескермей мүмкін еместігін көрсетті (Флоренский, 1996 (а): 80).

Осыған орай, нысандар мен құбылыстарды *объективті* немесе *сыртқы* бақылау әдісі әлеуметтік құбылыстарды *іштен* зерттеу әдісімен толықтырылды – яғни, әлеуметтік, оның ішінде діни құрылымдарды құрайтын адамдардың көзқарасымен бақылау. Бұл ретте, зерттелуші үрдістерді тек қана сипаттау жеткіліксіз болып табылады, оған қосымша мағынасының ауқымы кең мәтіндерді түсіндіру әдісі қосылды. Философиялық жүйеде гностиктердің өзі бұдан бұрын түсіндірудің маңызын атап кеткен болатын, себебі біздің барлығымыз бір нәрсені көруіміз мүмкін, бірақ оны әрқайсымыз әр түрлі қабылдаймыз.

Дінтану ғылыми білімнің жеке саласы ретінде ғылымилықтың маңызды өлшемі объективтілік пен бейтараптық болып саналатын классикалық ғылым парадигмасында пайда болады. Ғылым субъектіден тәуелсіз, өз бетімен өмір сүретін құбылысты ғана зерттейді, оның неге бар екендігі, не болуы мүмкін екендігі, жақсы не жаман болуы қызықтырмайды. Нақты айтқанда, ғылыми жол себептік және құндылық тұжырымдарды жоққа шығарады.

Ғылымның жеке саласы ретінде дінтану ғылымы шамамен 150 жыл бұрын пайда болды. Жоғарыда айтылғандай, ол классикалық ғылым парадигмасында пайда болды, ал оған объективтілік пен бейтараптылық тән болып табылады. Сондықтан, дінтану пән ретінде әлеуметтік философия, философия тарихы, әлеуметтану, антропология, этика, психология, лингвистика, жалпытарих, этнология, археология және басқа ғылымдардың зерттеу әдістерін қабылдады. Осылайша, дінтану өзінің зерттеу нысаны мен пәнінің төңірегінде дамыды деуге болады.

Дінтанудың нысаны – дін, ал пәні – қоғамда діннің өмір сүруінің әр түрлі қырлары, әлеуметтік топтар мен адамдардың бұрынғы және қазіргі әрекеттері болып табылады.

Дінтану пәнінің дидактикасы мен әдістемесінің теориялық материалдары мен қағидаларының мазмұнын ашуда бірнеше ұстанымдар қолданылады. Солардың бірі – қатаң бейтараптылық және нысанды зерттеуде нақты-тарихи фактілер, соңғысында әлемдік дінтануда бекітілген нәтижелер мен ғылыми негізделген фактілер ғана қолданылады. Дінтануда жалпы дін және діннің тұжырымына қатысты бірнеше анықтамалар мен әдістер бар.

Дін өте күрделі құрылым болып табылады. *Дін* термині, орыс тіліндегі *религия* сөзі латын тілінің *religio* – намыс, әділдік, тақуа, мінажат ету культі; *religare* – байланыстыру; *religere* – қайту, ойлану, қорқу деген мағынаны білдіреді. *Дін* дегеніміз – жаратылыстан тыс күштің бар екендігіне сенуге және онымен байланыс сезімінің, одан тәуелді болу, оны қадірлеуге негізделген рухани өмірдің бір саласы, дүниетаным мен дүниеқабылдау, сезінудің типі және діни сенімнің тиісті дәстүрлерін ұстану және орындау. Дін дегеніміз адамдардың рухани және тәжірибелік өмірінің бір саласы деп те айтуға болады (Аринин, 2004: 286). Бұл берілгендердің барлығы ортақ, жалпыға бірдей қабылданған анықтамалардың бірі ғана деуге болады. Себебі, бүгінгі таңда дін түсінігінің анықтамасы 250-ден асады және оған нақты бір ғана анықтама беру шектеушілікке және пікірталасқа әкеліп соғуы мүмкін. Бұған тарих күә, себебі, антикалық заманнан бері дін сөзінің этимологиясын анықтаудан бастап пікірталастар туындап – Марк Тулий Цицерон мен Люция Фирмиан Лактанция арасында, кейінгі уақытта орта және жаңа ғасырдағы христиан дінімен байланысты пікірталастар ұзақ уақытқа дейін жалғасқан (Джемс, 1992 (а): 321).

Христиан дінінің үстемдігі деген ойдан арыла бастаған Еуропада христиан дінінен тыс өзге діндерге деген қызығушылық оларға деген төзімділік қарым-қатынасты тудырды деуге болады. Нәтижесінде, дін түсінігінің ауқымы кеңейгенімен, көп жағдайда дінге қатысты батыстық қалыптасқан тұжырымдармен анықтама берді – Құдай – адам, жаратылыстан тыс – табиғи құбылыс тәрізді дихотомиямен қалып отырды (Томпсон, 2000: 122).

Дінтану саласының жеке ғылым ретінде пайда болуымен, дін түсінігінің саны кеңейіп қана қоймай, мазмұндық жағынан толықтырылды. Ғылыми зерттеулер діннің әр түрлі аспектілерінде қарала бастады: философиялық, тарихи, әлеуметтік, психологиялық, филологиялық, антропологиялық және т.б. Осылайша, дінге әр тұрғыдан анықтама беру саны көбейді.

XX ғ. бірінші жартысында Эмиль Дюркгеймнің *Элементарные формы религиозной жизни* еңбегінің, Рудольф Оттоның *Священное* еңбегінің шығуынан соң дінге *қасиетті* категориясы тұрғысынан анықтама беріле бастады. Ал, XX ғ. екінші жартысынан бастап бұл

категорияға күмәнмен қарайтындар саны көбейді, себебі, бастыстық ойшылдар бұл категорияның толық зерттеуге келмейтіндігін және оны тек сезінбесе ғылыми әдістермен анықтама берудің қиындығын алға тартты (Джемс, 1992 (б): 389). Дегенмен де, қазіргі уақытта дінге осы тұрғыдан анықтама беру ең кеңінен қолданылатын әдіс болып қала берді.

1950 жылы Эрих Фроммның *Психоанализ и религия* атты еңбегі жарыққа шықты, онда діннің болуы адам табиғатында мәнділік пен қызмет етуге деген қажеттіліктің болуымен байланысты екендігі алға тартылды (Иваненко, 2013: 47). Осының негізінде ол дін имманентті түрде кез-келген адам мен мәдениетке тән деген тезисті алға тартты.

Осыған ұқсас тұжырымды қазіргі дінтану саласының маманы Жан Ваарденбург өзінің *Религия и религия: Систематическое введение в религиоведение* (1986) атты еңбегінде тұжырымдады. Оның айтуынша, дінді жаратылыстан тыс, әлемдік және о дүниелік, қасиетті және күнәлі деп бөліп қарастыратын батыстық үлгіден бас тарту керек, дін деген тек жол бағыттаушы жүйе болып табылады, адамдар осы жүйе арқылы әлемде өзіне ыңғайлы орнын табуы керек. Осы тәрізді көптеген мысалдарды келтіруге болады. Сонымен қатар, дінтануда дін түсінігіне берілген әр түрлі тұжырым-анықтамалар бар: теологиялық; философиялық-теологиялық; психоаналитикалық, психологиялық, фрейдтік, әлеуметтік, лингвистикалық, символикалық антропологиялық, феноменологиялық, табиғи, маркстік. Сарапшы осындай базалық білімге ие болуы керек.

Жалпы ғылым тек қана дәлелге сүйенеді, оған тек дәлелдеуге не болмаса жоққа шығаруға болатын сұрақ қана маңызды. Сондықтан, бүгін ғылыми орта тарапынан ғылымылықтың бірнеше өлшемдері мен қағидалары бекітілген, олардың ішіндегі негізгілерін төмендегідей атап көрсетуге болады:

1. *Верификациялау қағидасы* (лат. *verus* – ақиқат, *facere* – жасау) дегеніміз – растауға келетін білім ғана ғылыми болып танылады. Бұл қағида Бертран Рассел тарапынан ұсынылған.

2. *Фальсификация қағидасы* (лат. *false* – жалған, *facere* – жасау) дегеніміз – жоққа шығаруға немесе толықтыруға болатын білім ғана ғылыми болып табылады. Бұл қағиданы Карл Поппер ұсынған.

3. *Объективтілік қағидасы* – субъектіге байланысты емес тек объектіге тиесілі, яғни бақылаушы субъектінің (жеке ғалым немесе ғылыми қоғамдастық) еркіне тәуелді емес құбылыстар мен үрдістерді зерттеу.

4. *Рационалдық қағидасы* (лат. *ratio* – ақыл). Рационалдық – ақыл-оймен негізделген, ақылға қонымды дәлелдер, оған қайшы иррационалдылық ақылмен түсініп, пайымдауға

келмейтін түсініктеме болып табылады (Бергер, 1995: 112). Ғылыми таным әдістемесінде рационалдылық екіжақты қарастырылады. Көп жағдайда ол ақыл заңына сәйкес келу, яғни логика заңдарына, әдістемелік нормалар мен қағидаларға сай болуы деп есептеледі. Кейде, рационалдылық деп бірегейлік, алға қойған мақсатқа қол жеткізу бойынша логикалық есептелген қадамдар деп те түсіндіріледі. Яғни, рационалдылық мақсатқа қол жеткізуге септігін тигізеді, ал оған кедергі келтіретіннің барлығы – иррационалды болып табылады. Рационалдылық феномының пайда болуы Жаңа заман философиясына едәуір реформа әкелгендігін айтуға болады. Сол дәуір философиясының өкілі Рене Декарт адам ақылын «сиқыр мен аяндардан», схоластиканың шектеуінен бостату керек деп айтқан.

5. *Әдістемелік қағидасы* – белгілі бір мақсатқа жетуді көздеген логикалық жолдардың тізбегі.

6. *Ақиқат қағидасы* – білімнің (ақпараттың) танылушы пәнге (нысанға) сәйкес келуін айтады. Кең мағынада айтқанда, шындыққа сәйкес келу ақиқат болып саналады.

7. *Жүйелілік қағидасы* дегеніміз тиісті деңгейде жүйеленген ақпарат қана ғылыми болып танылады. Жүйелендіру оның жалпы білім жүйесіндегі орны мен рөлін айқындауға мүмкіндік береді, яғни қажетті болып табылатын ақпаратты дұрыс іздеуге мүмкіндікті қамтамасыз етеді.

8. *Бөлімдерді өзгерту қағидасы* – құрамдас бөліктерін өзгертуге, жоққа шығаруға немесе толықтыруға болатын ақпарат қана ғылыми болып саналады.

9. *Интерсубъективтілік қағидасы* – білімнің (ақпараттың) жалпымәнділігін, жалпыға міндеттілігін, ортақтығын білдіреді, яғни жекеше, өзіндік пікірге қарағанда маңызы бөлек.

10. *Аксиологиялық бейтараптылық қағидасы* – зерттеуші нысан туралы бағалаушы пікір білдіруге жол бермеу (Пчелинцев және б., 2009 (а): 101).

Дінтану пәні ғылымылықтың барлық өлшемдеріне сәйкес келетін ғылым саласы болғандықтан, дінтану сараптамасы да ғылымнан тыс, тіпті ғылыми қағидаларға қарама-қайшы бола алмайды. Сондықтан, дінтану сараптамасын жүргізу барысында сарапшы жоғарыда келтірілген ғылыми әдістеме қағидаларын қатаң басшылыққа алады. Тәжірибе жүзінде, бұл белгіленген әдістер Ресей мемлекетінде дінтану сараптамасын жүргізуде қолданылатын әдістер болып саналады.

Дінтану сараптамасына қатысты жалпығылыми қағидаларды қарастырғанда келесі жағдайға назар аударып отырған жөн: дінтану сараптамасының қорытындысын жасау барысында жалпығылыми әдістерді қолданған жағдайда ғана шынайы дінтану сараптамасының қорытындысын дәйекті, дәлелді деп санауға болады. Сондықтан, кез-келген сарапшы зерттеу

жүргізгенде верификациялау, фальсификациялау, объективтілік, рационалдық, әдістемелік, ақиқаттық, жүйелік, бөлімдердің өзгерісі, интерсубъективтілік қағидаларын басшылыққа алуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандардың шеңберінде, бұл қағидалардың қалай жұмыс жасайтынын мысалмен көрсетіп көрейік. Мысалы, өзін діни деп жариялаған қауым шын мәнінде діни бірлестік болып табылады не табылмайтындығын анықтау үшін сараптамалық зерттеу қажет болды.

Діни бірлестік немесе ұйымның түпкі мақсаты және оған қол жеткізу шарттары анықталған жағдайда, олардың жүзеге асырылуын көрсететін эткалық жағы ашыла бастайды. Бұл жерде сарапшы алғашқы императивтерді діни сенім негізінен таба алса, екінші императивтерді діни бірлестіктің ұсынған құжаттары мен материалдарынан таба алады. Діндер тарихынан байқайтынымыздай, көрсетілген алғашқы императивтер ғана тұрақтылығымен сипатталады, себебі екіншілері тұрақты мәңгілік болмағандықтан сенушілер арасында аса беделділікке және қасиеттілікке ие емес.

Дін туралы түсініктің догмалық негізін ашқаннан кейін сарапшы оның тәжірибелік жағына, яғни қандай да бір діни идеялардың, нормалардың, қағидалардың діни топтар өмірінде жүзеге асырылатынын талдау қажет. Тәжірибелік жақтары көбінесе діни және әлеуметтік деп екі түрде қарастырылады. Дінтану сараптамасының қорытындысы. Мүдделі ұйым тарапынан ұсынылған сауалдардан тұратын сараптама қорытындысы болып есептеледі.

Дінтану сараптамасы қорытындысы бойынша қандай да бір діни бірлестік пен ұйымға қатысты құқықтық шешімдер (мемлекеттік тіркеуден өткізу немесе бас тарту, діни мазмұнға ие әдебиетті пайдалануға немесе таратуға сот шешімімен тыйым салу және т.б.) шығарылатынын ескеретін болсақ, сараптама қорытындысына қатысты бекітілген нормативтік құжаттар және рәсімделген талаптар бар және оның болуы шарт. Бұл сауатты, негізделген сараптама қорытындысын жасауға және сарапшының жауапкершілігін арттыруға себепші болады.

4. ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ КАТЕГОРИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРІ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ НЕГІЗДЕРІ (ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ НЕГІЗІНДЕ)

Қазіргі уақытта әлеуметтік деңгейде дінтану сараптамасы жекелей азаматтармен қатар, діни бірлестіктердің де заңдық шеңберде қызметін регламенттеуші құқықтық құралға айналды. Бұл ретте, дінтану сараптамасының негізгі қызмет бағыты ретінде төмендегілерді атап өтуге болады:

1) діни сенім бостандығын қорғау функциясы – діни бірлестіктердің діни сенім бостандығын қорғау, яғни, заңға қайшы келмеген жағдайда олардың діни қызметті жүзеге асыруын реттейтін құқықтық механизм болып табылады;

2) мемлекеттік тіркеуге ұсынылған бірлестіктердің діни типологиясын, діни қызметінің формасын анықтау, әлеуметтік тұрғыдан заңсыз қызмет жүргізу қауіпінің алдын алу;

3) діни бірлестіктер өздерінің қызметі барысында пайдаланатын діни мазмұндағы баспа өнімдерінің, әдебиет және ғаламтор желісіндегі материалдар мазмұнының заңға қайшылығын тексеру;

4) миссионерлердің үгіт-насихат жүргізу барысында қолданатын материалдарын тексеру;

5) ел аумағына шет елдерден әкелінетін материалдар мен әдебиеттердің мазмұнында экстремистік белгілері бар нысандарды айқындау және т.б.;

6) мемлекеттің конституциялық-зайырлық принциптерін сақтау, бұл тұрғыда дінтану сараптамасы діни бірлестіктердің мемлекеттің заңнамасын қаншалықты сақтап отырғандығын бақылауға, реттеуге мүмкіндік береді (Иванченко және б. 2006: 359).

Негізі құқықтық реттелген жағдайда дінтану сараптамасы жаңа немесе саны аз діни бірлестіктерді негізсіз айыптаулар мен құмандардан қорғаса, екінші жағынан қоғамды, мемлекетті кейбір діни бірлестіктер мен ұйымдардың, жалған діни бірлестіктердің (әсіресе ресми құжат Жарғыда жариялаған мақсаттары шынайы діни тәжірибесіне сәйкес келмейтін ұйымдар) қызметін әшкерелеп, жағымсыз әсерлерінен қорғайды. Яғни, дінтану сараптамасы кәсіби дінтанулық білімді пайдалану арқылы діни саланы объективті зерттеудің арнайы әдісі іспеттес болып табылады.

Дінтану сараптамасының негізгі қағидаларына тоқталатын болсақ, ол негізінен сараптама жүргізудің негізгі механизмін, тағайындалуын анықтайды. Сондықтан, қағидалар дінтану сараптамасын жүргізудің басты реттеуші функциясын, құқықтық тұрғыдан реттеу жұмысының жетекші бастамаларын белгілеуге септігін тигізбек.

Дінтану сараптамасының негізін құрайтын қағидаларды төмендегідей көрсетуге болады:

- ҚР Конституциясында бекітілген жалпы құқықтық қағидалар, оның ішінде – әр адамның ар-ождан бостандығы құқығын, сонымен қатар, діни бірлестіктердің құқығын сақтау қағидасы;

- Кәсіби қағидалар: сарапшының тәуелсіздігі, бейтараптығы, зерттеу жұмысының бейтараптылығы, жан-жақтылығы, толықтығы, кешенді дінтану сараптамасын жүргізу. Аталған қағидаларға жекелей тоқталып өтсек.

Діни бірлестіктердің құқығын сақтау қағидасы олардың мемлекеттік тіркеуден өтуі кезінде жүзеге асырылады. Яғни, діни қызметі заңға қайшы болмаған жағдайда, сонымен қатар, діни материалдар мазмұнында экстремистік, діни алауыздыққа үндеу белгілері болмаған жағдайда дінтану сараптамасының оң қорытындысын алып, заңға сәйкес діни қызмет жүргізуге мүмкіндік алады. Бұл шет елдерден келетін миссионерлердің де қызметіне байланысты.

Сарапшының тәуелсіздігі қағидасы сарапшының қандай да бір адамның әсерінен тәуелсіз болуды ғана емес, сарапшының жеке дүниетанымдық көзқарасының тәуелсіз болуын талап етеді. Сараптама жүргізуді бастағанда сарапшы-маман өзіне ұсынылған нысанға зерттеу жүргізудің әдістерін, құралдарын, тәсілдерін таңдау барысында кәсіби бейтараптылықты сақтағаны абзал (Загребина және б. 2021 (б): 50-51). Яғни, оған қандай да бір мазмұнда сараптама қорытындысын даярлауға ешкімнің сырттан әсері және құқығы болмауы керек. Сарапшының өзі де дүниетанымдық көзқарасы мен жеке діни сенімін есепке алмай, бейтарап болуы қажет. Дінтану сараптамасын жүзеге асыратын сарапшы-маманның тәуелсіздігіне байланысты бірнеше аспектілерді атап өтеміз:

Дінтану сараптамасы мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынас саласына қатысты болғандықтан, белгілі бір діни бірлестіктің өкіліне сарапшылық қызметті тапсыруға болмайды, бұл тәуелсіз сарапшы қағидасын ғана бұзып қоймай, дінаралық шиеленіс те тудыруы мүмкін. Сарапшы дүниетанымды бейтарап, төзімді және өз қызметінде тек қана ғылыми білімді және құқықтық нормаларды басшылыққа алу керек;

Басқа сарапшылардан тәуелсіз болу. Көп жағдайда, әсіресе Ресей мемлекетінің мысалында дінтану сараптамасы кешендік, яғни, комиссиялық түрде жүргізіледі. Бұл жерде, сарапшының нақты тәуелсіз ұстанымының болғаны маңызды, іс бойынша шындыққа қол жеткізу мақсатында әріптестерінің алдында өз ұстанымын қорғап шыға алуы керек (Загребина және б. 2017 (в): 50-51).

Зерттеу жүргізудің бейтараптылығы, жан-жақтылығы, толықтығы бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен жекелей алып қарастыру болады. Мысалы, зерттеудің бейтараптылығы дегеніміз – сарапшының зерттеудің бейтарап әдістері мен құралдарын қолдануы және зерттеу нәтижесі бойынша қорытынды шығару барысында жеке пікірдің болмауы. Кез-келген сараптамалық зерттеу нақты білім саласының заманауи даму деңгейіне

сәйкес келетін ғылыми және тәжірибелік негізде жүргізілуі керек. Осы қағидалар негізінде зерттеудегі кез-келген ақпаратты сарапшы ғылыми негізделген және верификацияланған әдістерді қолдану арқылы алуы және түсіндіруі керек. Бұл қағида сарапшының қандай да бір діннің ақиқаттығы немесе жалғандығына қатысты баға беру пікірінен алшақ болуды көздейді (Пчелинцев (б) 2009: 13-16). Осындай бағалау пікірлердің болмауы – сараптама қорытындысының бейтараптылығын қамтамасыз етеді. Мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін, ғылыми-зерттеу құрылымдары мен сарапшылардың (нақты салада үлкен жұмыс тәжірибесі бар) әзірлеген түрлі әдістердің болуы қажет.

Сараптаманың жан-жақтылығы дегеніміз – қорытынды шығару кезінде зерттеудің барлық деңгейінде сараптамалық зерттеу нысанының барлық қырларын зерттеу қажет. Көбінесе, діни өмірдің кейбір жақтары сырт көзден жасырын, яғни белгісіз болады, сол себепті, сарапшы-маман зерттеу нысанын тек сыртқы белгісі мен ұсынылған құжаттармен ғана емес, жеке бақылау жүргізу әдісімен де қарастыру қажет.

Сараптаманың толыққандығы – сарапшының қорытынды жүргізуі үшін қажетті зерттеудің барлық қолжетімді әдістемелерін, нысандарын және құралдарын қолдануы болып табылады. Бұл ережеге сәйкес, сарапшы өзіне қойылған барлық сұрақтарға жауап беруі қажет (Элбакян, 2012: 139-150).

Кешенді сараптама жүргізу қағидасы негізінде мемлекеттік деңгейде жүргізіледі. Сондай-ақ, мазмұндық маңызы аса үлкен, себебі, сараптаманың бұл түрін жүзеге асыру үшін бір сәтте әр түрлі саланың мамандары бірігіп зерттеу жүргізеді. Ортақ қорытынды шығару мақсатымен, барлық сарапшылардың жүргізген зерттеулері ескеріледі. Бүгінгі таңда кешенді сараптама түрін жүргізу тәжірибесі Қазақстанда көп кездеспейді. Ресейде бұл сараптама түрі заңды негізде мемлекеттік деңгейде тұрақты түрде жүргізіліп отырады.

Ресей Федерациясы зерттеушілерінің ойынша, кешенді сараптаманың гносеологиялық мазмұнын анықтау үшін екі негізгі әдісті атап өтуге болады:

- 1) әр түрлі сала бойынша білікті сарапшы-мамандардың өзара бірлесуі;
- 2) бір нысанды зерттеу үшін әр түрлі білім саласын, біліктілігін қолдану.

Кешенді сараптама үшін төмендегі белгілер тән:

- Шешілуі екіден кем емес білім саласын қажет ететін жағдайдың болуы;
- Әр түрлі сала мамандарының біліктілігін, білімдерді синтездеуді және біріктіруді қажет ететін сараптамалық міндеттерді шешу;
- Зерттеуді бірігіп жүргізу қажеттілігі, ортақ қорытынды шығару.

Зерттеу нысанын ортақ сараптау кезінде жеке іздестіру, зерттеу мүмкіндігінен айырмайтынын атап өтуге болады.

Кешенді сараптама жүргізу барысында сарапшылардың өзара байланысы әр түрлі тәсілдермен жүргізілуі мүмкін, ең негізгілерін атап өтейік:

- Кезекпен қарастыруды қажет ететін кешенді сараптама – бұл сарапшылар алдына қойылған сұрақтардың бірі – бір салаға, екіншісі – басқа салаға тиесілі болған жағдайда орын алады. Сараптаманың мұндай түрінде әр түрлі мамандықтағы сарапшылар өз құзыретіне кіретін сауалдарға жауап береді;

- Кезекті – параллельді кешенді сараптама – комиссия құрамындағы сарапшылардың тығыз жұмыс атқаруын талап етеді. Бұл ретте, бір білім саласы сарапшыларының қорытындысы (бір сауалды шешу кезінде) өзге сала сарапшылар тарапынан өз қорытындыларын (екінші сауалды шешуде) негіздеу үшін қолданылады;

- Параллельдік түрде кешенділеу – сауалдарға жауап беру барысында әр саладағы арнайы білімдер бірден қолданылып, синтезделген қорытынды шығару (Элбакян, 2014: 260). Мұндай сараптама жүргізу сауалдарға бір ғана саланың білімін пайдаланып жауап беру мүмкін болмаған жағдайда жүргізіледі.

Сондықтан, кешенді дінтану сараптамасы үшін сараптамалық топ (комиссия) мүше-мамандары әр түрлі ғылым саласында жүрген ғалымдардан болуы керек: діни сенім мәселесі бойынша маманданған дінтанушылар мен философтар; мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қарым-қатынас мәселелерін, діни алауыздықтың алдын алу мәселелері бойынша зерттеуге маманданған құқықтанушы-мамандар; діни феномен мен қоғам мен қауымның діни өмірін зерттеуге маманданған тарихшы мамандар мен психологтар; діни мәтіндерді сараптай алатын лингвист мамандар.

Сарапшының құзыреттілігі қағидасы. Бұл қағида да бейтараптылық қағидамен байланысты болса да өзіндік ерекшелігі бар. Сараптамалық зерттеу бейтарапты түрде жасалған болуы мүмкін, бірақ біліктілігі жоқ мамандар тарапынан жасалса қателігі бар қорытынды берілетіні анық. Мәселен, сарапшы ведалық діндерге қатысты сенім мен тәжірибемен байланысты мәселелерде білімі жоқ, тек христиан діні тарихымен айналысатын сарапшы болса, оның біліктілік деңгейі жүргізілетін зерттеу күрделілігіне сәйкес келмей қате қорытынды шығаруға түрткі болып қалуы мүмкін.

- Жалпығылыми принциптерге: дінтану сараптамасын жүргізуде қолданылатын жалпығылыми зерттеу әдістері.

Сонымен, дінтану сараптамасының мақсаты – сарапшының арнайы білім деңгейін пайдалану арқылы діни саладағы, діни бірлестіктерге қатысты, діни қызметтің заңға сәйкес жүзеге асырылуына байланысты белгілі бір мәселені шешу, анықтау болып табылады. Отандық және Ресей мемлекетінің құқықтық құжаттарына сәйкес, осы мақсатты жүзеге асыру барысында сарапшы төмендегі міндеттерді шешеді:

1) ұйымның шын мәнінде дінилігі анықталады;

2) діни ұйымның діни сенімге қатыстылығы белгіленеді (қай діни бағытқа тиесілі екендігі анықталады);

3) діни қызметтің жарияланған және іс-жүзіндегі қызмет сәйкестегі анықталады, құрылтай құжаттарға сәйкес культтік және культтен тыс жүргізілетін рәсімдері тексеріледі (діни ұйымдағы діни рәсімдерді бақылау және тиісті құжаттарды тексеру арқылы);

4) діни бірлестікті мемлекеттік тіркеуден өткізу мүмкіндігі не болмаса бас тарту себептері анықталады (Қазақстан және Ресей мысалында дінтану сараптамасының мемлекеттік тұрғыда жүзеге асырылатын құқықтық міндеті);

5) экстремистік сипаттағы үндеулерді айқындау мақсатымен діни әдебиеттердегі құндылықтық ұстанымдар, миссионерлік мазмұндағы насихаттар, әлеуметтік маңызды ұстанымдар сараланады (Ресейде бұл сараптама кешенді сараптама түрінде жиі жүргізіледі, ал Қазақстанда жүйелі түрде тіркелуші діни бірлестіктерді, миссионерлердің тіркеуге білдірген өтініштері негізінде, діни мазмұндағы жеке авторлардың басылымдарына, ел аумағындағы кітапхана қорларына түсетін діни мазмұндағы әдебиеттерге, баспа өнімдеріне, шетелден әкелінетін материалдарға тұрақты түрде мемлекет тарапынан дінтану сараптамасы жүргізіледі).

Осы аталған сарапшының алдындағы міндеттерді жекелей қарастырар болсақ, бірінші міндетті шешу барысында – ұйымның діни немесе діни емес дәрежесін анықтайтын негізгі өлшемдерге тоқталғаны жөн.

Әлбетте, дінилік не болмаса діни емес категориясын анықтауда жалпы дін түсінігі бірінші қарастырылады. Сондай-ақ, бүгінгі таңда жалпы дін анықтамасының бірнеше түрі мен тұжырымдары бар және олардың ешқайсысы нақты болып саналмайды. Сараптама қорытындысының объективтілігі мен аксиологиялық бейтараптылығын сақтау үшін сарапшы өзіне ыңғайлы, сауалдарға бірден жауап беретін нұсқаны емес нормативтік талаптарға сәйкес келетін анықтамалар мен түсініктерге жүгінгені дұрыс.

Келтірілген діндер классификацияларынан өзге әлемдік дінтану классиктері тарапынан географиялық, философиялық, этнологиялық, феноменологиялық және басқа да принциптерге

негізделіп әзірленген бірнеше анықтамалар бар. Әрқайсысын алып қарасақ та өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Географиялық жіктеудің мысалын келтірер болсақ – бұл Таяу Шығыс діндері (иудаизм, христиандық, ислам, зороастризм, ежелгі египет діндері), Алыс Шығыс діндері (конфуциандық, даосизм, махаяна буддизмі, синтоизм), Үнді діндері (буддизм, джайнизм, индуизм, сикхизм, хинаяна буддизмі), Африка діндері (Африка тайпаларының рулық діндері), Америка діндері, Ежелгі Греция мен Рим діндері.

Бұл жіктеудің кемшілігі бірден көрініп тұр, біріншіден, әлемдік діндер тек бір аймақпен шектеліп қалмайды (христиан және ислам діндері), бір аймақта пайда болып, кейін басқа аймақта гүлдену шегіне жеткен діндер де бар (христиан және буддизм діндері). Екіншіден, бір аймақтың өзінде діни сенімдері мен тәжірибесі тұрғысынан бір-бірінен алшақ діндер қатар өмір сүруі мүмкін.

Этнологиялық жіктелуде негізгі өлшем нәсіл ерекшелігі. Мәселен, африкалық нәсілдер, америкалық нәсілдер, моңғолдық нәсілдер құрамында да арииліктер, индоарилер, семиттер де кездесуі мүмкін. Бұл жіктеудің де кемшілігі сол бір дінді әр түрлі нәсілдер өкілдері ұстануы мүмкін және керісінше бір нәсілдің өкілдері әр түрлі дінді ұстануы мүмкін.

Белгілі антрополог Эдуард Бернет Тайлордың дінді келесідей классификацияға бөлген: ата-бабалар культі, фетишизм, пұтқа табыну, тотемизм, политеизм, монотеизм. Автор негізінен ежелгі дәстүрлі діндердің жіктелуін берген, ал қазіргі күндегі діндер соңғы екі анықтамаға қосылған (Тайлор, 1989: 234). Бұл жіктеудің негізін әр түрлі деңгейлі өлшемдері құрағандықтан дінді зерттеу барысында біршама қиындықтар туғызуы мүмкін.

Георг Вильгельм Фридрих Гегель, Отто Пфлейдерер және басқа ойшылдар авторлары болып табылатын дінді философиялық жіктеу негізіне өздерінің философиялық қағидаларын алады. Мысалы, Гегель өзінің жалпыфилософиялық тұжырымына сәйкес барлық діндерді Абсолютті Рухтың біртіндеп ашылу қадамдары ретінде қарастырады. Осыған орай, ол барлық діндерді үш топқа бөледі:

- 1) табиғи діндер, олардың негізін сезімдік тәжірибе құрайды, әдетте ол Шығыс діндері болып табылады;
- 2) рухани-жеке дара діндер – иудаизм, ежелгі грек және рим діндері;
- 3) абсолютті дін ол – христиандық дін (Флоренский 1996 (б): 220).

Бұл жіктеу түрінде шектеушілік орын алған, мәселен дамып келе жатқан түрлі жаңа діндерді алмағанда, әлемдік дін болып саналатын ислам діні бұл жіктеу түріне енгізілмеген.

Діндердің феноменологиялық жіктелу тәсілін Герардус ван дер Леув ұсынып отыр. Ол барлық діндерді жеке оқшауланған және серпін беретін (ежелгі қытай діндері, деизм), күресу діндері (зороастризм), тыныштық діндері (мистицизмнің әр түрлі формалары), тынышсыздық діндері (теизм), күш және форма діндері (ежелгі грек діндері), шексіздік және аскеттілік діндер (Үнді діндері), қайғыру және жоқ дін (буддизм), ерік және бой ұсыну діні (иудаизм), ұлықтық дін (ислам), сүйіспеншілік діні (христиандық) (Элбакян, 2014 (а): 328).

Бұл жіктеуде тым субъективті тұрғыда жасалғаны бірден байқалады, ал ғылыми қағидаларға сәйкес дінді субъективтік тұрғыда бағалауға болмайды. Сондықтан, дінге анықтаманы таңдап, қолдану алдында дінге мәндік ерекшелігін, жалпы сипаттамалары мен әр дінге тән өлшемдерді қолдану арқылы берілген анықтамаларға жүгінген жөн.

Ресей мамандарының айтуынша әлемде бес мыңнан астам діндер бар екен. Әрине, олардың барлығына ортақ бірегей және мінсіз жіктеуді қалыптастыру өте күрделі іс.

Дегенмен, америкалық ғалым Роберт Нилл Белл әлемдік діндерге жіктеу жасап, дінге анықтама беруде эволюциялық жол ұсынады. Ол ұсынған жіктеуде діндердің барлық тарихи формалары қамтылған, ол діндер дамуының бес деңгейін ұсынады:

- 1) ежелгі діндер тобы – тотемизм, анимизм, фетишизм, магия, жер шаруашылығымен байланысты культтер;
- 2) архаикалық діндер – шаманизм, Ежелгі Греция, Рим, Қытай, Үнді ерте және кейінгі ұлттық діндері;
- 3) тарихи діндер – діни формалары күрделі болып табылатын буддизм, христиандық, ислам;
- 4) алғашқы заманауи дін – өз конфессиялары ерекшеліктеріне бейімделгендер;
- 5) заманауи түрдегі діндер – модернизацияланған діндер, нео-діндер (кришнаизм, сатанизм, протестанттық діндер, дәстүрден тыс жаңа діндер, трансценденттік медитация және т.б.), сонымен қатар, дәстүрлі діндердің модифицаланған түрлері.

Діни қызметтің жарияланған және іс-жүзіндегі қызмет сәйкестегін, құрылтай құжаттарға сәйкес культтік және культтен тыс жүргізілетін рәсімдерін тексеру және айқындау. Егер сарапшыда ұйымның діни сипатына және оның конфессиялық қатыстылығын анықтауда күмән болмаса, ол діни ұйымның құрылтай құжаттарын зерттеуді бастайды. Басты құжат Жарғыны зерттеу отырып, діни бірлестікке барып тәжірибелік қызметінің жарғылық құжаттарда көрсетілген қызмет түрлеріне сәйкестігін тексереді.

Алға қойылған бұл міндетті шешуде қосылған және қосылған емес бақылау әдісін қолданып, құжаттарға мазмұндық және контент-талдау жасау қажет.

Бұл орайда, мұндай зерттеу жүргізудің негізгі қағидасы аксиологиялық бейтараптылық болуы тиіс, ол дегеніміз жеке пікірлерді, бағалауды, құндылықтарды айқындауды сараптама қорытындысын дайындау барысында ысырып қою.

Егер сарапшыға берілген діни ұйымды мемлекеттік тіркеуден өткізу немесе бас тарту мәселесі болғанда зерттелуші діни бірлестіктің құндылықтар жүйесінің қоғамда қабылданған әлеуметтік маңызды құндылықтарға сәйкестігін тексеру бірінші қарастырылады. Бұл тәжірибе Ресей елінде мемлекеттік тұрғыда жүргізілетін дінтану сараптамасы тәжірибесіне тән. Отандық дінтану сараптамасын жүргізуде мемлекеттік тіркеуден бас тартуды дінтану сараптамасының қорытындысы негізінде дін саласындағы Уәкілетті орган шешім шығарады, яғни, бұл сарапшыға байланысты емес. Дегенмен, сарапшының басты міндеті сараптама нысанының мақсаттары моральдық нормаларға, мемлекет заңнамасының баптарына сәйкестігін тексеру.

Сарапшы діни бірлестік мүшелерінің әлеуметтік жағдайын, белгісін реттейтін құндылықтық және нормативтік қағидаларын айқындайды. Бұл тұрғыда дінтану сараптамасының аса маңызды мәселелері мыналар:

1) біріншіден, өзге құндылықтармен алып салыстыру кезінде адам өмірі мәні мен құндылығын айқындау. Яғни, бұл жерде өзін-өзі өлтіру, денсаулығына нұқсан келтіру, медициналық емделуден бас тарту, денсаулыққа зиянды заттарды ішу және т.б. тәрізді әлеуметтік ұстанымдарды ашуға болады;

2) екіншіден, отбасы мен некеге қатысты, тұлғаралық қарым-қатынасқа байланысты сауалдар кешені;

3) үшіншіден, мемлекеттік құрылымға арақатынасы, ұлттық, діни, әлеуметтік санаттағы топтарға қарым-қатынасы.

Осылайша, дінтану сараптамасын жүргізудің мақсаты кейінгі уақытта тиісті уәкілетті орган тарапынан шешім шығаруға негіз болатын белгілі бір объективті белгілерді, заңға қайшы тұстарын айқындау және талдау болып табылады. Егер, дінтану сараптамасының теріс қорытындысы болса, ондағы табылған себептер те елдің заңнамасына сәйкес келетін құқықтық тұрғыдан аса маңызды болуы қажет.

Бесінші міндетті шешуде діни бірлестікке тиесілі діни мазмұндағы әдебиет, баспа және аудиовизуалды материалдардың мазмұнына психологиялық-лингвистикалық талдау жасаумен байланысты. Заңнамалық тұрғыда қарастыратын болсақ, сарапшы дінтану сараптамасын

жүргізу барысында сараптама нысанының мазмұнында экстремизм элементтерінің бар не жоқтығын анықтауы қажет.

Сарапшы зерттеу жұмысын жүргізу және дінтану сараптамасының қорытындысын жасау барысында өзіне қойылған сауалдарға жауап бере отырып, бір мәселені әрдайым назарда ұстауы қажет: кез-келген дін мен діни бірлестіктердің ізбасарлары өздерін және өздерінің сенімдерін ақиқат және таңдаулы деп сенеді. Бұл бекітілген және ұзақ уақыт бойы тексерілген факті болып табылады, бір дін өкілдері әлбетте өзгенің дінін ақиқат деп қабылдамайды. Кей діни бірлестіктердің ізбасарлары шынайы сеніммен, ниетімен сол жолды ұстанып, өз діни сезімдерімен бөлісу үшін басқаларға айтып, бөліседі, мұнда заңғы қайшы келетін еш белгі жоқ. Ал кей діни топ өкілдері өз діндерінің өзге діндерден үстемдігін насихаттап, сол ұранмен заңға қайшы әрекеттерге де барып жататын кездері болады.

Діни әдебиеттерде, жалпы діни сенім негіздеріне сәйкес адамдардың әрекеттері дұрыс түзу және бұрыс күнәлі деп бөлінеді. Өмірінде қандай әрекеттер жасаған болса адамды соған сәйкес өмір өлімнен кейін күтіп тұрады деген сенім бар. Бұл жалпы қағида әр түрлі діндерге тән, тек кейбір өзгерістерге не мазмұндық жағынан басқа түрде кездесуі мүмкін. Күнәлі деп ұсынған діни жолға бет бұрмайтын, басқа өкілдер тәрізді сол дінді насихаттауға тырыспайтын адам көп нәрселерден құр қалады деп түсіндіріледі, керісінше, егер адам сол діннің барлық ұстанымдары мен қағидаларын ұстанатын болса, онда ол көптеген рухани игіліктерге ие болады.

Мұндай ұстаным барлық діндерге және діни ұйымдарға тән болғандықтан, барлық дерлік діни әдебиеттерінде кездеседі.

Жалпы діни санаға әлемді екіге бөлу тән – осы әлем және ол әлем, сондай-ақ, осы әлемнің өзінің дихотомиясын да бөліп қарастырады, яғни өзінің дінге сенушілері мен өзге адамдар. Барлық діндерге тән бұл ерекшелік саны аз діни топтар мен ізбасарлары көп санды құрайтын ірі діндерде де кездеседі. Осылайша, әр діннің ізбасарлары өз діндерін ақиқат деп, ал қалғандарын кей себептерге байланысты адасқан, бұрмаланған деп есептейтіні тарихи факт.

Егер ешқандай дін және діни бірлестік өздерінің ақиқаттығын насихаттап және осы туралы жазба және ауызша ақпараттарын таратпаса уақыт өте келе кез-келген дін өзінің өміршеңдігін жоғалтар еді. Сондықтан, діндердің дамып, ізбасарлар санының ұлғаюына миссионерлік қызмет те өз әсерін тигізді десек болады. Діннің осындай ерекшелік қағидасын сарапшы міндетті түрде ескеріп отыруы тиіс. Сонымен қатар, бұл теріс дінтану

сараптамасының қорытындысын шығаруға себеп болмауы керек, тек заңнамалық тұрғыдан қайшылықтар кездесе ғана ескеру керек.

Дінтану сараптамасы жүргізілген статистикалық мәліметтердің жылдар арасындағы көрсеткіштерінде қатты арту немесе кему динамикасы байқалмайды. Әлбетте, бастапқы сараптама басталған кезде жүргізілген сараптама саны едәуір жоғары. Дегенмен, материалдардың басым бөлігі оң қорытынды алған. Бұл ретте, дінтану сараптамасының оң қорытындысын алған материалдар тізімі Уәкілетті органның ресми сайтында әр тоқсан сайын жарияланып отырса, ҚР сот шешімімен тыйым салынған материалдар тізімі ҚР Бас прокуратурасының ресми сайтында жарияланып отырады (Мырзаев 2016: 05.05.2023).

Дінтану сараптамасының оң немесе теріс қорытындысын алған материалдар тізімінің ашық жарияланып отыруы әлеуметтік тұрғыдан маңызы жоғары деп айқындауға болады. Себебі, ел аумағында діни мазмұндағы әдебиетті қолдану, сату, миссионер ретінде қолданудан бұрын сараптамадан өткен не өтпегендігін кез-келген заңды немесе жеке тұлға тексере алады. Бұл азаматтарға мазмұнында экстремистік, заңға қайшы белгілері немесе діни алауыздыққа шақыратын үндеулер бар материалдар мен әдебиеттерді қолданбауға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан үшін дінтану сараптамасы саласы әлі де жаңа сала болып табылатыны анық. Дегенмен, қазіргі уақыттың өзінде практикалық тұрғыдан оның негізгі функциялары мемлекет тарапынан айқындалған, жүйеленген. Халықаралық тәжірибеде дінтану сараптамасы діндарлардың құқықтарын шектейді деген стереотиптің болуына қарамастан, дінтану сараптамасы ел аумағында экстремистік идеялардың алдын алуға, деструктивті бағыттағы ағымдардың қызметіне тосқауыл қоюға бағытталған бірден бір құқықтық құралдардың бірі деп тұжырымдауға болады.

Қазіргі уақытта баспа материалдарына қарағанда ғаламтор желісі арқылы экстремистік мазмұндағы, сананы улайтын және діни алауыздыққа үндейтін ақпараттардың кең таралуы орын алуда. Мемлекет қауіпсіздігін сақтау, діни алауыздыққа жол бермеу мақсатымен аталған санаттағы ақпараттардың барлығы дінтану сараптамасынан өткізілуі қажет деп есептейміз. Бұл ретте, дінтану сараптамасы нысандарының ерекшеліктеріне, әр діни бағыттағы материалдар мазмұнының ерекшеліктеріне қарай әдістер жүйесін қалыптастыру аса маңызды.

Дінтану ғылымының қолданбалы саласы ретінде дінтану сараптамасы халықтың әлеуметтік өмірімен тікелей байланысты. Сондықтан, қоғамдық деңгейде де оның маңызы жоғары болып қала бермек. Осы ретте, жүргізілген талдау нәтижесінде дінтану сараптамасы

саласының теориялық және әдістемелік негізі, тәжірибелік жүзеге асырылуы тереңінен зерттеуді, жүйелеуді қажет етеді.

Қорыта айтанда, дінтану сараптамасы діни сенім бостандығы мен құқығының заңдық кепілдігін қамтамасыз ету жүйесінде аса маңызды орынға ие және мемлекет тарапы мен қоғам тарапынан болсын кешенді іс-шараларды алға тартып, әрдайым ұйымдастырып отыруды қажет етеді. Дінтану сараптамасын жүргізу тек діни мазмұнды материалдар мен әдебиеттерге ғана жүргізіледі деген біржақты пікір орын алмауы керек, сондықтан, дінтану сараптамасы жеке діни бірлестіктің діни қызметіне толыққанды тексеру жүргізу, заңға қайшы жақтарын анықтау, олардың діни қызметіне ғылыми негізделген және дәйекті сараптамалық қорытынды жасап шығуға қауқары жететін ғылыми салаға айналуы тиіс деп есептейміз.

EXTENDED SUMMARY

Research Problem:

The presented article examines the theoretical and practical aspects of religious studies expertise, including the mechanism of implementation and the dynamics of development in the Republic of Kazakhstan. During the analysis of domestic and foreign sources, it was found that from a theoretical point of view, little scientific research has been conducted on religious studies expertise.

Research Questions:

In the Republic of Kazakhstan, religious studies expertise is carried out as a public service, information on religious studies expertise is presented in a practical form, that is, within the framework of methodological guidelines, manuals and training materials. This situation requires the scientific community to develop a unified methodology in order to ensure the quality of religious studies expertise at the national level. It is clear that the expert conducting the expertise will have legal instructions issued by the authorized body, however, in order to improve the quality of the expertise, it is very important to systematize the general scientific methodological principles. Due to the fact that the expert's opinion sometimes plays a decisive role for religious associations and individual citizens, the professional level of the expert must be appropriate.

Literature Review:

During the study of international experience in a number of countries (the Russian Federation, the Republic of Uzbekistan, the USA), work is underway to substantiate the categorical apparatus of religious studies expertise, as well as promising problems that occur at the regional level. Therefore, even in Kazakhstan, where the legal norms of religious studies expertise are regulated, there is a need to substantiate it from a scientific and theoretical point of view.

Methodology:

In the article, an analysis was made using data science and historical, systematization methods related to the expertise of religious studies. In addition, in the course of the research, the methods of comparative analysis, textual analysis, differentiation of statistical indicators were used for published research works on the given topic.

Results and Conclusions:

It is clear that the field of religious studies expertise remains relatively new for Kazakhstan. However, its primary functions have already been identified and systematized by the state. Despite international stereotypes that religious expertise restricts the rights of believers, it can be concluded that this field serves as one of the key legal tools to prevent the spread of extremist ideas and counteract the activities of destructive movements.

Currently, extremist content, which spreads through the internet, poses a greater challenge than printed materials, promoting harmful ideologies and inciting religious discord. To safeguard national security and prevent religious discord, all such content should undergo religious expertise. In this regard, it is crucial to develop a system of methods that account for the distinct characteristics of religious studies objects and the particularities of materials from various religious directions.

As an applied branch of religious studies, religious expertise is closely linked to the social life of the population, and its significance remains high at the public level. Consequently, based on the analysis conducted, the theoretical and methodological foundation, as well as the practical implementation of religious expertise, requires deeper research and systematization.

In conclusion, relevant work was carried out in relation to the set tasks, that is, an analysis of the theoretical foundations of conducting religious studies expertise, an informative and expert review of the experience of conducting religious studies expertise in the international world, including the countries of Central Asia, an analysis of the legislative and practical bases of conducting religious studies expertise in the Republic of Kazakhstan, collected. On the basis of information, international experience, conducted analysis, tasks such as analysis related to effective methods and ways of conducting religious studies expertise in the country were fully considered.

Taking into account the above, we believe that it is necessary to consider the following measures in order to increase the effectiveness of religious studies expertise:

- Systematic organization of events at the international level, promoting the goal of exchange of experience in the direction of religious studies expertise by the state and the scientific community;

- Development and production of methodological tools, consisting of theological and legal situation collections related to theology expertise;
- Consideration of mechanisms for automating the process of organization of theology expertise;
- Formation of specific requirements and scientific methods and methodologies for the conduct of theological expertise through the study of international experience related to theological expertise.

In conclusion, the religious studies expertise has a very important place in the system of ensuring the legal guarantee of freedom of religious belief and rights, and it is necessary to promote and always organize complex activities, both from the state and society. There should not be a one-sided opinion that religious analysis is conducted only on materials and literature with religious content, therefore, religious analysis is a scientific institution capable of conducting a full expertise of the religious activities of individual religious associations, identifying illegal aspects of their religious activities, and making scientifically based and consistent expert conclusions on their religious activities.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Аринин Евгений. (2004). *Религиоведение*, Москва: Академический проект, 320.
- Арыстанбекұлы Н. (2022). «Қазақстан Республикасында дінтанулық сараптама жүргізудің тағылымдық мән-маңызы», *Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы*, Алматы, 3 (397), 20-27.
- Бергер П., Лукман Т. (1995). *Социальное конструирование реальности, Трактат по социологии знания*, Москва: Медиум, 323.
- Герасименко Ю., Ваврух В. (2014). «Религиоведческая экспертиза: проблемы и пути их решения», *Научный вестник Омской академии МВД России*, Москва, № 4 (55).
- Джемс В. (1992) *Многообразие религиозного опыта*. Спб.: Андреев и сыновья, 418.
- Әбдірәсілқызы А. (2012). «Дінтану сараптамасы: міндеттер мен мәселелер», <https://abai.kz/post/14930>. (жүгіну күні: 18.05.2023).
- Забияко А. (2019). «Религиоведение как строгая наука», *Философия, Религия, Наука* №3 (11), - М. –225

- Загребина И., Пчелинцев А., Элбакян Е. (2017). *Религиоведческая экспертиза. Учебник для бакалавриата и магистратуры*, Москва: Юрайт, 449.
- Иваненко С., (2013). «Проблемы обоснованности и достоверности выводов религиоведческой экспертизы», *Исламоведение*. №4 (18), 46-55;
- Иванченко Г., Леонтьева Д. (2006). *Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности. Сборник научных трудов*, Москва: Смысл, 401-419.
- Калыбекова Л.Г., Ержан Қ.С. (2023) «Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық және практикалық аспектілері», *ҚазНҰУ Хабаршысы, Дінтану сериясы* №4 (36), 15-23.
- Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі, Дін істері комитетінің ресми сайты (2023) : <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/activities/879?lang=kk&parentId=141> (жүгіну күні: 15.05.2023ж.).
- Мырзаев Б.А. (2016). Дінтану сараптамасы жат идеологиялардың алдын алу сүзгісі ретінде: https://www.inform.kz/kz/dintanu-saraptamasy-zhat-ideologiyalardyn-aldyn-alu-suzgisi-retinde_a2928426 (жүгіну күні: 5.05.2023ж).
- Ожегов С.И. (2018). *Толковый словарь русского языка*, Москва: «ООО «Издательство Мир и Образование», 1376.
- Петрова К., Орлов М. (2017). «Религиоведческая экспертиза: типология, методология, проблемы» *Аспирантский вестник Поволжья -Т XVII*. №3-4, 70-73.
- Пчелинцев А. (2009). «Экспертиза по «божественным делам»: инквизация или гарантия свободы религии», *Религия и право*. №3, 64.
- Разуваев А. (2006). «Экспертиза как средство повышения эффективности процесса правореализации (вопросы теории и практики): автореф.дис.канд.юрид.наук». 12.00.01 / - Саратов, 229.
- Россинская Е. (2005). *Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе*, Москва: «Норма», 656.
- Poling D.A. & Evans E.M. (2004). Religious belief, scientific expertise, and folk ecology. In *Journal of Cognition and Culture* (Vol. 4, Issues 3-4) - 774 (in English).

- Souza, A.L.&Legare, C.H. (2011). The role of testimony in the evaluation of religious expertise. *Religion, Brain and Behavior*, 1(2), -167. (in English).
- Тайлор Э. (1989). *Первобытная культура*. М.: Политиздат, 576.
- Томпсон. М. (2000). *Философия религии*. М.: Фаир-Пресс, 384.
- Тулеметова Г. (2022). «Вопросы формирования понятийного аппарата религиоведческой экспертизы». *Oriental studies* №3, - 192.
- Флоренский П. (1996). *Разум и диалектика // Сочинение в 4-х томах*. 2 том. Москва: Мысль, 877.
- Чернышкова З., Иванова Е., Кузнецова О. (2017). «Религиоведческая экспертиза: анализ действий, направленных на оскорбление религиозных чувств верующих», *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* Тамбов: Грамота, № 3(77): в 2-х ч, 202-205.
- Элбакян Е. (2012). «Научность религиоведческой экспертизы: возможность и необходимость», *Новые вызовы свободы совести в современной России*, Москва: Древо жизни, 164.
- Элбакян Е, (2014а). *Деноменация. Религии России. Словарь-справочник*, Москва: Энциклопедия, 464.